

УДК 316.722(477):303.4]:355.1

ЧЕГУСОВА ЗОЯ

кандидатка мистецтвознавства, наукова співробітниця відділу образотворчого та декоративно-прикладного мистецтв Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, заслужений діяч мистецтв України, лауреатка Національної премії України імені Тараса Шевченка, лауреатка премії імені Платона Білецького

CHENUSOVA ZOYA

a Ph.D. in Art Studies, a research fellow at the Department of Fine, Decorative and Applied Arts of the NAS of Ukraine Maksym Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology, Honoured Figure of the Arts of Ukraine, Taras Shevchenko National Prize laureate, Platon Biletskyi Prize winner

Бібліографічний опис:

Чегусова, З. (2022) Культурна спадщина України: до питання дослідження її стану в контексті наслідків військового вторгнення. *Народна творчість та етнологія*, 2 (394), 88–94.

Chehusova, Z. (2022) Cultural Heritage of Ukraine: On the Issue of Its State Research in the Context of the Consequences of Military Invasion. *Folk Art and Ethnology*, 2 (394), 88–94.

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ: ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЇЇ СТАНУ В КОНТЕКСТІ НАСЛІДКІВ ВІЙСЬКОВОГО ВТОРГНЕННЯ

Анотація / Abstract

Статтю присвячено актуальним питанням стану історико-культурної спадщини під час повномасштабного вторгнення Росії на територію України 2022 року. порушені в статті проблеми нових реалій і аспектів дослідження полягають у створенні об'єктивного наукового аналізу стану значимих об'єктів національної історико-культурної спадщини шляхом вивчення та систематизації втрачених чи частково зруйнованих нерухомих пам'яток – архітектурних споруд різного призначення в синтезі з творами монументального й образотворчого мистецтва, а також рухомих пам'яток – творів декоративного мистецтва в музейних колекціях України під час повномасштабної російської збройної агресії на території України 2022 року. Нагальна необхідність у фіксації пошкоджених і зруйнованих мистецьких пам'яток пояснюється необхідністю порушення питання про репарації та їхнє відновлення після перемоги нашого народу в російсько-українській війні.

Ключові слова: культурно-мистецька спадщина України, російсько-українська війна 2022 року, зруйновані й пошкоджені пам'ятки культури, архітектура, монументально-декоративне та образотворче мистецтво, музейні колекції декоративного мистецтва.

The article is dedicated to the topical issues of the state of historical and cultural heritage during the full-scale invasion of Russia on the territory of Ukraine in 2022. The problems of new realia and aspects of the research raised in the article consist in the creation of the impartial scientific analysis of the state of significant objects of the national historical and cultural heritage by the way of study and systematization of the lost or partly ruined immovable monuments – architectural buildings of various purpose in the synthesis with the works of monumental and fine arts as well as the movable monuments – the works of decorative art in the museum collections of Ukraine during the full-scale Russian armed aggression on the territory of

Ukraine in 2022. Urgent necessity of the fixation of damaged and ruined artistic monuments is explained by the exigency to raise question on the reparations and their renewal after the victory of our people in Russian-Ukrainian war.

Keywords: cultural and artistic heritage of Ukraine, Russian-Ukrainian war of 2022, ruined and damaged monuments of Ukraine, architecture, monumental, decorative and visual arts, museum collections of decorative art.

У період новітніх викликів сучасності, пов'язаних із повномасштабним вторгненням російської армії в Україну 24 лютого 2022 року, надзвичайно актуальним є питання вивчення та дослідження стану культурно-мистецької спадщини нашого народу, яку агресор послідовно намагається нищити. У великих українських містах, які ворог щодня і щоночі злочинно піддає смертоносному бомбардуванню й ракетним обстрілам, страждають архітектурно-мистецькі пам'ятки, що чудом уціліли під час Другої світової війни, а згодом були майстерно відроджені нашими високопрофесійними реставраторами як за часів радянської влади, так і за доби Незалежності Української держави. Уже на сьогодні складається довгий список «культурних жертв» російських вандалів. Це, зокрема, Харківська державна академія культури (колишня бурса в Харкові, кінець XVIII–XIX ст.), адміністративний будинок на майдані Конституції в Харкові (1849), будинок ресторану «Старе місто» в Харкові (1840), Харківська обласна філармонія (1859), Державний біотехнологічний університет в Харкові (колишнє Перше реальне училище, 1875–1877), пожежна частина з каланчею в Харкові (комплекс будівель, 1886), Харківський НДІ венерології (1889), Харківська спеціальна школа ім. В. Г. Короленка (будинок колишнього професійного училища, 1890), Харківський апеляційний суд (колишня будівля судових установ, 1899–1902), Харківська школа № 7 (колишнє міське училище, 1906–1907), «Палац праці» в Харкові (колишній прибутковий будинок страхового товариства «Росія», 1912–1914), будинок колишньої жіночої гімназії в м. Ізюмі Харківської області (1870), будівля вокзалу вузлової вантажно-пасажирської залізничної станції Запорізької Придніпровської залізниці «Запоріжжя II» в м. Запоріжжі (1904), Кадетський корпус ім. І. Г. Харитоненка в м. Сумах (початок XX ст.), Сумська духо-

вна семінарія імені блаженнішого митрополита Володимира Сабадана (колишні архієрейські покої, 1915), Охтирська залізнична станція Сумської області (1895), колишній «Народний будинок» у м. Охтирці Сумської області (1911–1914), залізничне депо в м. Тростянці Сумської області (1877), «Круглий двір», палац Л. та Ю. Кенігів, парк-пам'ятка «Нескучне» в дендрологічному парку загальнодержавного значення в Україні «Тростянець» в м. Тростянці Сумської області (VIII – початок XX ст.).

Під загрозою руйнації, спричиненої російськими бомбардуваннями, перебувають тисячі пам'яток архітектури, містобудування, історичне середовище таких великих міст України, як Київ, Харків, Одеса, Чернігів, Дніпро, Суми, Запоріжжя, Херсон, Миколаїв, Львів та ін. Від військових дій найбільше постраждали Чернігів, Харків, Маріуполь, міська забудова яких піддалася майже цілковитій руйнації. Отримали пошкодження також численні релігійні споруди – православні собори й церкви в містах і невеличких українських містечках, селищах. Серед них назвемо такі пам'ятки дерев'яного зодчества, як Покровська (Різдва Пресвятої Богородиці) церква в с. В'язівка Житомирської області (1862), Георгіївська церква в с. Заворичі Київської області (1878), Вознесенська церква в с. Лук'янівка Броварського району Київської області (1879) та ін.

Відзначимо, що постраждали не тільки православні релігійні споруди, а й синагоги: Хоральна синагога (1912–1913), Чоботарська синагога в Харкові (1912).

Бойові дії російських окупантів завдали значних руйнувань і славетним музеям України (Обласний художній музей ім. Г. Галагана в м. Чернігові (колишня жіноча гімназія, 1899), Музей старожитностей Василя Тарновського в м. Чернігові (кінець XIX – початок XX ст.), Художній

музей ім. А. Куїнджі в м. Маріуполі (1902), Іванківський краєзнавчий музей у Київській області (XIX ст.), комплекс Історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова» в м. Василівці Запорізької області (кінець XIX ст.), Охтирський краєзнавчий музей Сумської області (початок XX ст.), Харківський художній музей (1912) та ін.

Це ставить наукову спільноту перед необхідністю повного виявлення пошкоджень і збитків через російську агресію в Україні, проведення необхідної експертизи та вироблення відповідних методик оцінювання втрачених і постраждалих пам'яток.

Упродовж багатьох століть стратегічне становище України між Сходом і Заходом сприяло активним економічним, політичним і культурним зв'язкам українців з народами інших країн. Тому завдяки взаємовпливу специфічних особливостей різних культур протягом тривалого історичного розвитку в Україні утворилася багатоманітна історико-культурна спадщина, що сформована з надбань різних народів і етносів, які живуть на її території і свого часу здійснили вагомий внесок у розвиток її історичного, культурного та суспільного зростання.

Відзначимо, що в кінці XX – на початку XXI ст. в українському суспільстві простежується поглиблення інтересу до історичного минулого, виявлення й вивчення лакун в історії, культурі та їх матеріальному втіленні – об'єктах історико-культурної спадщини. Науковцями все частіше зазначається вирішальна роль культурної спадщини в історичній пам'яті [1–5].

У 2010-х роках на державному обліку в Україні перебувало понад 130 тис. нерухомих пам'яток історії та культури, серед них – пам'ятки археології, пам'ятки історії, пам'ятки монументального мистецтва, пам'ятки архітектури і містобудування (за даними Міністерства культури України).

Загальновідомо, що до списку всесвітньої культурної і природної спадщини ЮНЕСКО включено Софійський собор і Києво-Печерську лавру в Києві, історичний центр

Львова, об'єкти Геодезичної Дуги Струве, Букові праліси Карпат та ін. До 2022 року в Україні було створено історико-культурні (архітектурні, археологічні) заповідники, функціонували численні національні та муніципальні, відомчі й громадські музеї, у фондах яких зберігалися разом мільйони рухомих пам'яток.

Проте за кілька місяців активних військових дій (лютий – травень 2022 р.) наша країна зіштовхнулася з небаченим вандалізмом з боку ворога, який зумисне цинічно знищує культурне надбання України, зокрема давні пам'ятки зодчества та важливі об'єкти й комплекси містобудування. Унаслідок ракетних, танкових, мінометних обстрілів значно пошкоджені численні старовинні культові споруди національного значення періоду XII – початку XX ст., такі як Єлецький Успенський монастир в Чернігові (XII–XIX ст.), Свято-Успенський собор у Харкові (1778), Катерининська церква в Чернігові (1710–1715), Свято-Казанська церква в Чернігові (1820–1827), церква преподобного Антонія Великого в Харкові (1820–1823), церква Смоленської ікони Божої матері в Харкові (будинок колишньої семінарії, середина XIX ст.), Успенський собор і готельні корпуси Святогірської Свято-Успенської лаври (ансамбль XIX – початку XX ст.) в м. Святогірську Донецької області, церква Св. Миколая (Брянська) в Дніпрі (нині там розташовується Дніпропетровський будинок органної та камерної музики, 1913–1915), церква Св. Миколая Чудотворця в м. Авдіївці Донецької області (1898–1899), Свято-Миколаївська церква в м. Попасні Луганської області (1900–1909), Катерининська церква в м. Щасті Луганської області (1914), друга Свято-Митрофанівська церква в м. Лисичанську Луганської області (XIX ст.), церква Різдва Пресвятої Богородиці в с. Перемога Броварського району Київської області (1892), церква Св. Олександра Невського в смт Олександрівка Донецької області (1899).

У зв'язку із цим виникає нагальна необхідність вивчення та фіксації пошкоджених і зруйнованих історично значущих мис-

тецьких пам'яток як запоруки для підняття питання про репарації та їхнє відновлення після перемоги нашого народу в російсько-українській війні.

Відділ образотворчого та декоративно-прикладного мистецтв ІМФЕ ім. М. Т. Рильського на чолі з його завідувачкою докторкою мистецтвознавства, академіком НАМ України Т. В. Кара-Васильєвою порушив питання перед науковою частиною Інституту, а адміністрація ІМФЕ ім. М. Т. Рильського своєю чергою перед Бюро Президії НАН України про необхідність мистецтвознавчого дослідження, яке б передбачало комплексне наукове вивчення сучасного стану культурної спадщини в Україні, що вже зазнала значних втрат через руйнацію або часткове пошкодження архітектурно-мистецьких пам'яток, або знищення чи викрадення агресором окремих музейних збірок. Запропонована тема для досліджень зумовлена нагальною необхідністю визначення основних втрат культурного надбання України в умовах російської збройної агресії 2022 року.

Актуальність дослідження зумовлена соціально-політичними та соціокультурними реаліями в умовах виняткових викликів сьогодення, коли РФ без оголошення війни напала на незалежну Українську державу й у варварський спосіб знищує не лише інфраструктуру міст і сіл, а й пам'ятки художньої культури українського народу. Сьогодні українські міста, зокрема Харків, Маріуполь, Чернігів, Київ, Запоріжжя, Суми, Херсон, Миколаїв та ін., піддаються варварським обстрілам російської армії і опиняються перед загрозою знищення. Проте незмінно важливою для України воєнного часу залишається проблематика збереження та охорони історичних пам'яток культури, яка в останні три десятиліття вважалася пріоритетною для нашої держави.

Водночас взаємопов'язане з історичним культурним надбанням питання національної ідентичності, що в період 1990–2010-х років неодноразово порушувалося в гуманітарних науках, в умовах російсько-української війни

набуває ще більшої гостроти. Виконавці цього дослідження схилиються до вирішальної ролі культурної спадщини як найпотужнішої складової формування української ідентичності поряд з мовою, територією, економічним життям і спільністю історичної долі, що перетворюється в чинник національної консолідації, допомагає українцям усвідомлювати себе єдиною нацією, сприяти суспільному розвитку, особливо під час новітніх викликів сьогодення.

Метою нашої розвідки є вивчення, фіксація, систематизація, мистецтвознавчий аналіз втрачених чи частково зруйнованих нерухомих пам'яток культури – архітектурних споруд різного призначення в синтезі з творами монументального й образотворчого мистецтв, а також рухомих пам'яток – творів декоративного мистецтва в музейних колекціях України. Це, зокрема, шедеври старовинної архітектури в класичних історичних стилях, сакральні споруди (храми) з їхнім художнім опорядженням у вигляді монументальних розписів, вітражів, іконостасів тощо та рухомі пам'ятки найбільш вразливих видів декоративного мистецтва (кераміка, скло, витинанка тощо) в колекціях музеїв різного рівня (національних, обласних, районних, приватних).

Новизна роботи полягає в колективному науковому пошуку, який здійснюється вперше в умовах, коли понадтисячолітня культурна спадщина, що має світове значення, перебуває під великою загрозою через російську агресію в Україні. Уважаємо, що результатом колективного дослідження має бути науково-довідкове видання, присвячене актуальним питанням стану історико-культурної спадщини під час повномасштабного вторгнення Росії на територію України, що передбачає з'ясування долі музейних колекцій та осередків декоративного мистецтва в умовах екстремальних викликів воєнного часу та виявлення окремих пошкоджених і зруйнованих історико-культурних пам'яток окремих регіонів України під час російсько-української війни 2022 року.

Це видання матиме застосування в науково-дослідній та практичній роботі архітекторів і реставраторів; у науковій роботі закладів освіти, науки і культур; на ресурсах, створених для належного документування злочинів проти української культурної спадщини, вчинених російськими окупаційними військами на території України.

Про необхідність поглибленого вивчення втрат культурного надбання України внаслідок російсько-української війни свідчить і занепокоєність ЮНЕСКО. У кінці березня 2022 року ця поважна міжнародна організація, що є спеціалізованою установою Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, оприлюднила в соціальних мережах свої підрахунки щодо пошкоджених в Україні культурно-значимих пам'ятників архітектури і культури. З точки зору ЮНЕСКО, їх було не менше ніж 53 позиції¹.

Утім, треба визнати, що з кожним днем ці цифри катастрофічно зростають, про що свідчить інформація, яка подається ICOMOS Ukraine (Міжнародна рада з охорони пам'яток та історичних місць)² і Міністерством культури та інформаційної політики України: на початку травня 2022 року ним було оприлюднено цифру в рази більшу, ніж у ЮНЕСКО – 250 пошкоджених або зруйнованих в Україні пам'яток культурної спадщини³.

Німеччина уже сьогодні обіцяє виділити нашій державі 20 млн євро на культурну підтримку (за інформацією «Spiegel»). «За злочинним задумом російської загарбницької війни культура та ідентичність України підлягає знищенню. Тому ми робимо все можливе, щоб убезпечити об'єкти української культурної спадщини від російської деструктивності», – заявила міністр культури Німеччини Клаудія Рот⁴.

У тих трагічних умовах, що склалися, українським мистецтвознавцям, реставраторам, архітекторам потрібно підготуватися до тривалих відновлювальних робіт, а в багатьох випадках до повного відтворення понівече-

них ворогом пам'яток. Саме тому в цій ситуації пропонуємо для дослідження означену тему, щоб розпочати роботу з фіксації пошкоджених і зруйнованих пам'яток культурної спадщини задля укладення довідника втрачених об'єктів культурної спадщини в усіх регіонах України, що мають значну цінність.

Одним із принципів запланованої роботи буде виявлення і складання списку втрачених пам'яток художньої культури в умовах сучасної ситуації в Україні. Важливо виявити й продемонструвати пошкодження та руйнування культурної спадщини, що є порушенням міжнародного гуманітарного права. Відзначимо, що питання захисту культурних цінностей у разі збройних конфліктів регулюється низкою міжнародних конвенцій і спеціальних законів, за недотримання яких агресор несе відповідальність. Створення переліку понівечених пам'яток сприятиме донесенню до відповідних міжнародних установ фактів вандалізму з боку російського агресора.

Завдання цього дослідження полягають у тому, аби:

- визначити особливості української культурної спадщини (як базового елементу національної пам'яті) на прикладах історико-значимих творів архітектури, монументального й декоративного мистецтва з позицій загальної теорії з урахуванням особистісного доробку сучасних вітчизняних і зарубіжних учених;

- дослідити знищені або пошкоджені під час російсько-української війни історичні й мистецькі пам'ятки в таких регіонах, як Харківщина, Чернігівщина, Сумщина, Київщина, Полтавщина, Запоріжчина та ін.;

- подати історію створення пам'яток, функціонування та їхнє місце в історії вітчизняної культури, охарактеризувати стан кожної пам'ятки після знищення або часткового руйнування в окремих регіонах України;

- вивчити стан і долю музейних колекцій декоративного мистецтва, зокрема таких його вразливих видів, як кераміка (народна й професійна), фарфор, скло, витинанка тощо, у таких містах, як Харків, Чернігів,

Суми; у таких регіонах, як Чернігівщина, Київщина, Сумщина, Запоріжчина;

- налагодити контакти з науковими працівниками вітчизняних музеїв тимчасово окупованих, а згодом звільнених територій для з'ясування, чи постраждали їхні колекції під час бойових дій; які експонати втрачені, а які пошкоджені; чи підлягають вони реставрації; які збірки були евакуйовані чи переміщені до надійніших сховищ та подальшого безпечного збереження кращих набутків нашої культури;

- висвітлити випадки порятунку чи втрат вкрадених музейних цінностей;

- вивчити сучасні візуальні практики, що з'явилися в українському мистецтві саме під час війни; дослідити творчі напрацювання, новаторські пошуки пластичних рішень народних митців та професійних художників; проаналізувати авторські твори декоративного мистецтва, які в умовних художніх образах розкривають події воєнного часу, віддзеркалюють мужність українських захисників та жахіття, вчинені ворогами;

- виявити та продемонструвати структурні й стильові видозміни в народному та декоративному мистецтві, що продиктовані сучасними реаліями і введенням в країні воєнного стану;

- з'ясувати в регіонах, зокрема на Полтавщині, стан традиційних гончарних осередків та підприємств системи народних художніх промислів;

- розглянути творчу діяльність, тематику й художні особливості творів внутрішніх переселенців – майстрів традиційної, самодіяльної, професійної творчості, евакуйованих здебільшого зі східних промислових регіонів України на західні терени, зокрема Поділля (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька обл.);

- проаналізувати мистецькі заходи на підтримку Збройних сил України: виставкові проекти, симпозіуми та акції митців.

Важливим і суспільно значущим завданням запланованої роботи є осмислення культурних традицій кожного з постражда-

лих під час бойових дій регіонів України як невід'ємних складових загальнонаціональної культурної спадщини, визначення шляхів формування локальної своєрідності кожного, стильових тенденцій та культурних взаємовпливів, ролі окремих діячів у створенні та формуванні музейних збірок в регіонах.

Уважаємо, що всі інституції України, які дотичні до збереження культурної спадщини, зокрема Центр пам'ятокознавства НАН України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Міністерство культури та інформаційної політики України, уже тепер мають складати реєстри вкраденого окупантами в музейних колекціях для реституції та реєстри зруйнованих об'єктів культурної спадщини для репарацій і відновлення в майбутньому. Проте вичерпний перелік втрат пам'яток культурної спадщини різних регіонів України можливо буде зробити лише після вигнання загарбників із нашої землі. Важливою складовою збереження культурної спадщини після перемоги буде, сподіваємось, новостворений облік, державна реєстрація й узяття під охорону пам'яток історії та культури, що має бути передбачене певними законодавчими актами, зокрема розробкою «Комплексної програми охорони і збереження об'єктів культурної спадщини на 2023–2030 років».

Запропоноване відділом образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва дослідження потребує його нагальної розробки науковцями, тому що держава в усі часи – мирні і воєнні – несе відповідальність як перед своїми громадянами, так і перед світовим товариством за захист і збереження культурної спадщини. У міру сил і відповідно до положень Конституції та законодавства Україна має формулювати, розвивати і здійснювати загальнонаціональну політику, основною метою якої є координація та використання всіх можливостей для забезпечення дієвого захисту, зберігання і створення достоїнств своєї культурної спадщини. Питання охорони пам'яток архітектури залишається надзвичайно актуальним.

Примітки

¹ URL : https://teletype.in/@g_vv_b/flash.

² URL : icomos-ukraine.com.

³ URL : culterecrimes.mkip.gov.ua. 02.05.2022.

⁴ URL : [Viber//pa?chatURI=flash_molnyi](https://viber://pa?chatURI=flash_molnyi) 28.04.2022.

Джерела та література

1. Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. 288 с.

2. Денисенко Г., Денисенко О. Культурна спадщина України у формуванні історичної пам'яті народу. *Краєзнавство*. 2014. № 1. С. 139–150.

3. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006–2007. Вип. 15.

4. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 324 с.

5. Федорова Л. Д. До питання про дефініції термінів «пам'ятник», «пам'ятний знак», «меморіальна дошка» і «пам'ятне місце» та визнання таких об'єктів пам'ятками культурної спадщини (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України»). *Пам'яткознавчі студії в Україні: проблеми, практики, перспективи розвитку*. Зб. наук. праць. Київ, 2020. Вип. 1. С. 31–43.

References

1. DENYSENKO, Halyna. *Military History of Ukraine in the Context of Research and Preservation of the Cultural Heritage: A Monograph*. Viacheslav HORBYK, executive editor. NAS of Ukraine Institute of History of Ukraine. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2011, 288 pp. [in Ukrainian].

2. DENYSENKO, Halyna, Olena DENYSENKO. Cultural Heritage of Ukraine in the Formation of the People Historical Memory. In: Oleksandr REYENT, ed.-in-chief. *Local History*, 2014, no. 1, pp. 139–150 [in Ukrainian].

3. ZASHKILNIAK, Leonid. Historical Memory and Historiography as a Research Sphere for the Intellectual History. In: Ihor SOLIAR, ed.-in-chief. *Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood*. Lviv, 2006–2007, iss. 15 [in Ukrainian].

4. NAHORNA, Larysa. *Historical Memory: Theories, Discourses, Reflexions*. Kyiv: NAS of Ukraine Ivan Kuras Institute of Political and Etnonational Studies, 2012, 324 pp. [in Ukrainian].

5. FEDOROVA, L. On the Issue on Definitions of the Terms “Monument”, “Memorial Sign”, “Commemorative Plaque” and “Memorial Place” and the Recognition of Such Objects as the Monuments of Cultural Heritage (After the Materials of the “Code of the Monuments of History and Culture of Ukraine”). *Heritage Studies in Ukraine: Problems, Practices, Prospects of Development. Collected Scientific Works*. Kyiv, 2020, iss. 1, pp. 31–43 [in Ukrainian].